

APUNTS PER A UN DEBAT SOBRE L'IRRACIONALISME

Ramon ALCOBERRO*

Introducció

El debat filosòfic sobre Racionalitat/Irracionalitat sovint resulta excessivament deutor d'arguments d'origen platònic, cartesià i romàntic que han acabat per esdevenir en gran part previsibles i tòpics. Ara per ara, "racional" i "irracional" són mots que tenen tendència a ser emprats més com a dicteri de valor emotiu que com a fonament d'una argumentació lògica i, a més, sovint costa destriar en el debat el que són arguments epistemològics del que són arguments ètics, o preses de posició polítiques. Acusar una filosofia d'irracionalista és un recurs ideològic o retòric sovint massa fàcil, basat en simplificacions o en una concepció molt limitada del que pugui ser la racionalitat epstèmica. Però és cert que quan es repassa la història intel·lectual de la segona meitat del segle XX qualsevol s'adona que el debat sobre l'irracional i els seus usos ha estat constant en el pensament occidental, com a mínim de l'Escola de Frankfurt ençà. La crítica indiscriminada a la suposada insuficiència pràctica de la racionalitat (com a "factum" empíric) i al propi concepte de racionalitat (com a criteri orientador) s'originà bàsicament en les intuïcions de Nietzsche i del darrer Freud, el de *La civilització i els seus descontents*; però textos com *Teoria tradicional i teoria crítica* de Horkheimer i *Dialèctica de la Il·lustració* van popularitzar conceptes com "raó instrumental" que han donat força joc en la crítica interna al mateix concepte de racionalitat, identificant d'una manera molt unilateral el capteniment racional amb la manipulació i el domini del món.

Malgrat tants elements que el caracteritzen com un pseudoproblema, cal constatar, a més, que el debat sobre racionalitat/irracionalitat ha anat pujant de to en el canvi de segle per motius que tenen molt a veure amb l'evolució envers una societat postindustrial –que sembla incloure entre el catàleg dels seus tòpics l'apologia del

* Ponent de la secció de filosofia de l'Ateneu Barcelonès. Professor a la Universitat de Girona i Consultor a la Universitat Oberta. Administrador del web www.alcoberro.info.

relativisme moral i uns usos del multiculturalisme no sempre compatibles amb tradicions democràtiques. Fins i tot hi ha un seriós perill que allò que el que fou en origen un malentès semàntic pugui acabar convertit en un debat substancialista. De fet, la polèmica racionalitat/irracionalitat s'origina quan es confon l'ús històric d'un model històric concret d'ús de la racionalitat (discutible i contradictori, com tota qüestió de fet) amb la racionalitat mateixa i, sobretot, quan el concepte de racionalitat es pensa d'una manera aristotèlica, dualista, que avui s'ha fet insostenible a partir de la crítica lingüística. D'aquí que, malgrat la seva poca entitat real, aquest debat s'hagi configurat com una de les qüestions que la filosofia ha de *dissoldre*, en sentit humeà, abans que pugui créixer monstruosament i escalfar el cap a alguns autoproclamats guardians de la raó –o encara pitjor, de la Raó amb majúscules.

Les errades epistèmiques en el plantejament del problema

Denunciar la suposada irracionalitat que domina el món –i de pas associar la suposada fallida de la raó a arguments tecnofòbics– ha estat un tòpic acadèmic benpensant i també, per motius prou diversos, un dels paranys conceptuals predilectes dels grups neoconservadors quan han intentat aconseguir el poder polític a base d'anunciar apocalíptics esfondraments de la moral i de la tradició. Però en el debat Racional/Irracional es barregen massa sovint arguments de dos tipus: uns que pertanyen al nivell del que tradicionalment s'ha anomenat 'raó pura', i fan referència al significat mateix del concepte de raó, i d'altres corresponents al que es considera 'raó pràctica', que es refereixen al seu ús i a les seves limitacions socials. Tot i que en l'espai d'una nota breu no es pot exhaurir la temàtica, intentaré mostrar, ni que sigui *in nuce*, l'argumentació i la contraargumentació corresponents a cada nivell, començant per la crítica de caire epistèmic.

Des del punt de vista estrictament conceptual, l'esquema argumentatiu dels qui afirmen que existeix una contradicció estructural entre Racionalitat/Irracionalitat no pot ser més groller (el que es planteja no passa de ser una pura variant de la fal·làcia de la falsa disjunció: 'o amb mi o contra mi', que ja van criticar els lògics medievals); però tot i que l'argumentació resulta molt elemental, pot resultar terriblement eficaç especialment en debats carregats d'elements emocionals. Per a construir una proposició que inclogui una falsa distinció jugant amb la paraula 'racionalitat' no cal escarrassar-s'hi gaire. N'hi ha prou a definir una sèrie de fets o conceptes que es postulen com a indubtablement racionals (generalment sobre la base d'un suposat

consens social més o menys ampli, però que en realitat correspon a tòpics de les classes mitjanes) i aplicant l'esquema dualista de lògica aristotèlica més tradicional – segons la qual si A és veritat, no-A ha de ser necessàriament fals– es passa a descriure suposades disjuntives que no tindrien cap síntesi ni resolució possible.

L'àmbit en què busquen arguments els qui reivindiquen la suposada contradicció Racionalitat/Irracionalitat és molt ampli i inclou, de retruc, debats tan clàssics com: raó versus passió, món sensible versus món intel·ligible, o 'res cogitans' versus 'res extensa'. En tots els casos l'argumentació que denuncia l'irracionalisme dels seus contraopinants pretén que aquell qui opti per un terme d'aquesta dualitat sempre s'haurà de veure obligat a negar –o reprimir, o menysprear– el contrari, (o en termes de lògica més clàssica, a prendre el contrari com a contradictori), de manera tal que la contradicció seria ontològica i regularia la nostra acció en tant que criteri ètic i polític: hi ha fins i tot alguna versió grollera de la fal·làcia aplicada a la política –és coneguda la fàcil divisió del món en 'amics' i 'enemics' que ha trobat un bon nombre de defensors en l'àmbit neoconservador.

De vegades, en un segon moment, sobre la base d'aquest plantejament dualista i restrictiu acaba fins i tot apareixent algú més o menys transfigurat en filòsof-rei –una altra figura clàssica del bestiar filosòfic– que se sent prou capacitat per a decidir si quelcom (capteniment, idea o subjecte...) és irracional i que quan té la més mínima ocasió envia a l'infern (al Gulag o a Guantánamo), els partidaris de qualsevol opció contrària a la seva. Les lògiques binàries precisament per la seva capacitat per a produir parallogismes són poc fiables en processos de relativa complexitat, tot i que estan en la base de la programació informàtica bàsica. Els desastres produïts per les utopies, per exemple, i en general el pensament desideratiu, s'han fonamentat en un suposat dualisme entre racionalitat (desitjada) i irracionalitat (manifesta) de la política i la història –argumentació que va trobar un suport essencial en la literatura profètica hebrea i en la dogmàtica de la religió catòlica, tot cal dir-ho.

Però les coses encara es poden posar pitjor quan algú pretén aplicar un esquema de lògica binària a la història i decideix que hi ha moments 'racionals' i 'irracionals', com si de sobte en algun moment precis tots els humans s'haguessin begut literalment l'enteniment. De Hegel a la nombrosa filosofia jueva al voltant de l'Holocaust seria fàcil trobar filòsofs disposats a vindicar que algun moment històric (gairebé sempre les Llums impies!) ha estat irracional –o en la seva versió tova que les

seves conseqüències han estat 'irracional' malgrat que subjectivament tinguessin bones intencions. Trobar algun text de Voltaire contra els homosexuals (*L'Anti-Giton*, per exemple, sembla ser prou argument per declarar que fins i tot Voltaire era intolerant!

Plantejar, però, que existeix una contradicció conceptual seriosa entre racional i irracional és fer mala filosofia. Després de Wittgenstein II i de la lògica borrosa de Zadeh se sap prou bé que entre A i no-A hi poden haver un nombre prou gran de 'jocs de llenguatge' perfectament comprensibles, i que A i no-A no són altra cosa que els extrems d'una cadena en què es poden encabir perfectament moltes posicions intermèdies. El nombre exacte de pèls al cap que permeten decidir si algú és calb, els centímetres que converteixen un noi o una noia en alts o baixos, els quilos de més que ens tornen grassos o prims, la quantitat de grans de sal que fan la sopa salada, etc., són exemples elementals que permeten mostrar l'ús habitual en el llenguatge ordinari de conceptes borrosos; conceptes que només podem comprendre –però que comprenem sempre correctament– quan es coneix el context en què s'usen, i que resulten perfectament incompatibles amb –i inexplicables des de– la lògica binària. De la mateixa manera que es pot ser alhora calb i no-calb o gran i no-gras, es pot adoptar simultàniament i sense contradicció una posició racional i desenraonada.

La contradicció entre A i no-A –i la mateixa definició dels termes del nostre llenguatge ordinari– és per a una filosofia posterior a Wittgenstein II i a Zadeh una qüestió no pas d'essències sinó de marges i de límits. *En una concepció lògicament consistent, un concepte s'ha d'entendre com un procés i no com una substància més o menys caiguda del món intel·ligible.*¹ Coneixem correctament un concepte quan som capaços de fer-ne un ús adient, és a dir, comprensible en un context lingüístic, no quan el descrivim amb les seves inexistents característiques ontològiques. Si ens recomanen tirar a l'arròs 'un pensament de sal' o 'un pessic de pebre' sabem que la mesura no seria la mateixa si cuinèssim per a quatre persones o per a quatre-centes. I

¹ El professor Lofty A Zadeh, iniciador de la lògica *fuzzy* va fer una breu estada a Catalunya l'any 2004, amb motiu d'haver acceptat el doctorat *Honoris causa* per la Universitat Rovira i Virgili. Aleshores l'entrevistà Lluís Amigué, "Lofty A. Zadeh: Las máquinas tienen que hablar en humano", Barcelona, *La Vanguardia*, 23 nov. 2004-12-22). En un text de caire molt divulgatiu, del qual volem recollir unes poques línies, Zadeh deia, entre altres coses: «(...) Mi lógica es mucho más comprensible para los seres humanos que la binaria. Y aún le diré más: la substitución de la lógica binaria de verdadero/falso, o blanco/negro por la "fuzzy" de hecho acaba influyendo en el modo de pensar del ciudadano. Creo que la lógica "fuzzy" propicia hábitos mentales más tolerantes, más humanos: en la lógica "fuzzy" la verdad o la mentira son graduables. Como en la vida misma". Els materials de la vinguda de Zadeh a Catalunya estan recollits al web <http://www.alcoberro.info>.

si ens diuen que el lloc on volem anar és "força a prop" és perquè saben si hi anem en cotxe o a peu, perquè els conceptes descriuen processos dinàmics captats per la ment a través de l'acció. En definitiva parlar de racional o irracional com a universals amb una vocació essencialista és un error que queda desbaratat per l'anàlisi lingüística; la significació d'un mot no és altra cosa que el seu paper o el seu lloc en un càlcul o en un sistema i només en aquesta condició resulta comprensible amb la mínima ambigüitat possible. En aquest sentit no existeix quelcom estructuralment racional o irracional sinó conceptes que, com diria Wittgenstein II "comparteixen un cert aire de família" amb altres que la nostra cultura concreta (el "joc de llenguatge" en què ens situem) ha definit com a tal.

Però fins i tot des de molt abans de Wittgenstein, d'ençà de la polèmica de Bertrand Russell amb el neohegelià Bradley, se sap que 'creure' una proposició no té res a veure amb 'comprendre-la'. En la creença hi ha un dualisme entre el veritable i el fals i una relació entre fet i objecte establerta per la ment sovint a partir de mecanismes psicològics. La creença depèn sovint de la forma de presentació –i per això està envoltada d'emotivitat. Es pot creure, fins i tot, en coses que no existeixen (per exemple a través de mecanismes inductius). 'Comprendre' una proposició significa, en canvi, copsar un procés complex: significa entendre no tan sols els seus components, sinó les regles de composició i àdhuc la possibilitat que els seus components no siguin autèntics o funcionals a un context lingüístic. Tothom comprèn coses que no creu i sovint creu coses que no comprèn.² El que la lògica *fuzzy* aporta a aquesta intuïció és un instrument potent per a mostrar que les suposades contradiccions, com ara la que ens ocupa, estan basades en una confusió de nivells lingüístics: si jo "dic", per exemple, que el món és irracional en realitat no "sé" sinó que crec i, en definitiva, em manifesto sobre mi i sobre la meua manera de veure el món, però no sobre el món mateix.

Els capteniments o les idees que definim com a 'racionals' o 'irracionals' constitueixen només els extrems d'una llarga cadena, en un joc de llenguatge que prèviament està pautat entre els parlants, ni que sigui d'una manera implícita –i que sovint ho està d'una manera molt estricta, malgrat que alguns filòsofs aparentin no saber-ho. Que hi ha molts usos perfectament legítims i no contradictoris del llenguatge i que la racionalitat i la irracionalitat es juga en molts camps és una cosa que s'ha

² B. Russell, *Philosophical essays*, Londres, Routledge, 1994 [edició original, 1910].

intuït de molt antic. Fins i tot en l'àmbit kantianista es va distingir entre els diversos "usos de la raó", i bàsicament entre l'ús especulatiu i el pràctic, i entre diversos sentits de les proposicions imperatives que podrien ser considerats en el vocabulari actual com a «jocs de llenguatge» diferents. Jean-François Lyotard va insistir a les primeres planes de *L'enthousiasme* (1986) en els diversos jocs de llenguatge que Kant emprava quan fa referència als àmbits històric i polític i en la forma en què elabora les 'traduccions' entre ambdós nivells.³

Una lectura una mica extensa de Kant permet copsar, efectivament, que el preocupava intensament el problema com posar d'acord el joc contradictori que s'estableix entre sentiment i racionalitat i que, contra el que diu una versió escolar del tema, estava lluny de considerar que qualsevol sentiment fos irracional d'entrada, i per això es va negar a seguir Hume en el fàcil recurs sentimental al naturalisme moral. Altrament Kant no hauria estat sinó una pura versió prussiana de Rousseau, no hauria escrit una *Pedagogia*, ni s'hauria interessat, per exemple, pel problema del mal. Per a no entrar l'àmbit més complex de les tres *Crítiques*, en què el tema dels diversos jocs lingüístics racionals és estructural, n'hi ha prou amb repassar els apunts i notes kantians, especialment els que fan referència a temes d'ètica del curs 1770-1771 en què es troben bon nombre d'anotacions al voltant dels diferents usos del parell de conceptes que ell anomenava "raó" i "inclinacions".⁴

La tesi nietzscheana segons la qual només resulta definible allò que no té història, aniria en la mateixa direcció de fer impossible una definició de la suposada racionalitat o irracionalitat dels conceptes i de les pràctiques socials. Des d'un punt de vista històric, el debat sobre Racionalitat/Irracionalitat l'hem heretat d'una tradició molt potent i molt estrictament pautaada que Stephen Toulmin anomenà "la cosmovisió moderna" i que, a l'engròs podria identificar-se amb una dotzena llarga de presuposicions culturals d'ús comú elaborades entre els segles XVI i finals del XIX. Si avui alguns tendeixen a creure que es viu en plena època irracionalista és perquè en la seva major part aquestes presuposicions ontològiques, clàssiques o pròpies de la primera modernitat, van resultar incompatibles amb el 'gir lingüístic' de la filosofia a principis del segle XX i s'esfondraren amb la postmodernitat. En definitiva, el que ha

³ J-F. LYOTARD, *El entusiasmo. Crítica kantiana de la historia*. Barcelona: Ed. Gedisa, 1994, p. 11-14.

⁴ I. KANT, *Reflexiones sobre filosofía moral*. Salamanca: Ed. Sígueme, 2004, pp. 68-69. Traducció, edició i notes a cura de José G. Santos Herceg.

variat és l'ús (el joc lingüístic) que la comunitat culta occidental és capaç de reconèixer, no una suposada –i inexistent– essència.⁵

Per a contribuir a desfer l'error dels qui creuen en un suposat dualisme entre Racionalitat/Irracionalitat es pot mostrar també que la crítica de la racionalitat només resulta comprensible si es fa racionalment, malgrat que en els nivells argumentius més habituals del dualistes es confon, d'una manera molt grollera, llenguatge i metallenguatge. Tot llenguatge si és comunicatiu és sempre gramatical i correcte: una altra cosa prou diferent és que nosaltres fóssim capaços de comprendre'l.

Seria bo no confondre aquesta posició amb cap relativisme moral: ni tots els usos lingüístics són igualment adients al mateix fi, ni els parlants tampoc no ho pretendrien. Que hi ha moltes menes d'esports diferents i moltes regles, no significa que qui decideix jugar, posem per cas, a futbol pugui pretendre que està jugant al bàsquet o al rugby. Òbviament això té una traducció bàsica en termes de pensament polític. Després de Kant i de Bentham estan bàsicament establertes les regles d'una raó pràctica que faculta per a ser admès en la nostra societat liberal (es resumeixen a l'engròs en conceptes fortament consensuats: autonomia moral, ciutadania cosmopolita, imparcialitat en els judicis i càlcul racional de la utilitat). Aquestes regles procedimentals no són fàcils de definir, ni unívokes en la seva aplicació perquè de vegades poden tenir conseqüències contraintuïtives, però fora d'aquestes regles potser no ens vindrà a gust jugar en la societat oberta. Això no significa de cap manera –i que quedi clar!– que unes regles diferents a aquestes siguin necessàriament irracionals; però pot voler dir, d'una manera fins i tot taxativa, que qui no s'avingui a aquestes regles (autonomia, universalisme i imparcialitat, bàsicament) no serà convidat a jugar o potser serà expulsat del nostre joc. Que hi hagi molts jocs de llenguatge no significa que cadascú no hagi de jugar el seu amb el màxim de correcció, ni tampoc no està escrit enlloc que tots els altres jocs hagin d'interessar-nos per igual. O que hagin d'interessar-nos ens absolut. Que els conceptes tinguin fronteres borroses tampoc no significa que no hi hagi conceptes.

⁵ S. Toulmin, *Cosmopolis; el trasfondo de la modernidad*. Barcelona, Ed. Península, 2001 (ed. original, 1990). D'aquest llibre, escrit per un professor que fou de jove alumne de Wittgenstein, convé remarcar el capítol "La cosmovisió moderna", especialment les pp 133-171. Alguns d'aquests tòpics moderns, p. ex.: "els humans són éssers compostos, parcialment racionals, parcialment causals", s'han mantingut prou bé. Altres, en canvi, com ara: "la raó és mental (o espiritual) i l'emoció és corporal (o carnal)", o "les emocions dificulten o distorsionen la raó" van fer fallida ja al segle XIX i foren anorreades al segle passat.

Sobre el paper de la ideologia en el debat

De vegades en el debat Racionalitat/Irracionalitat es barreja una qüestió pròpia del que els clàssics anomenaven 'raó pura', val a dir, de condicions de possibilitat de la comprensió d'un llenguatge, amb una qüestió de 'raó pràctica' referida als usos de la racionalitat com a eina útil per a orientar-nos en el món. Creiem haver presentat esquemàticament els arguments de 'raó pura' en els paràgrafs anteriors: senzillament, si existeix un llenguatge i el comprenem, llavors el llenguatge és racional, però tot llenguatge pot tenir molts usos diversos i conseqüències pràctiques –exactament igual com es pot jugar al futbol amb moltes estratègies distintes. Si algun llenguatge resulta del tot incompreensible per a nosaltres l'anomenem irracional, però l'únic que volem dir és que no resulta adient en el nostre nivell de convencions –o de conviccions. I que, per tant, no hi pensem jugar.

Anem ara a l'aspecte 'pràctic' en què tenen costum d'engolfar-se els qui consideren adient plantejar la suposada querella Racionalitat/Irracionalitat. Aquí la polèmica pren un clar significat antiil·lustrat. El que s'argumenta no és que la raó sigui absurda –proposició contradictòria perquè per a mostrar que la raó és absurda s'hauria de fer de forma racional–, sinó que les seves conseqüències pràctiques han estat brutals, o internament contradictòries. D'entrada criticar els il·lustrats per no ser 'prou' il·lustrats resulta banal i és tan absurd com el patètic argument antiglobalitzador contra les societats liberals quan argumenten que si no hi ha 'tota' la llibertat no hi ha llibertat. Senzillament no hi ha termòmetres ni balances per mesurar quanta seria 'tota' la il·lustració o la llibertat possible. Fa segles que això ho van explicar Bentham i Mill.

Els qui argumenten sobre la contradicció entre el programa il·lustrat i les seves conseqüències acostumen a ser més subtils perquè ja saben que vincular modernitat i holocaust denota ignorància sobre la historiografia més bàsica. El que posen a debat és, doncs, 'la ideologia de la racionalitat' i la utilitat de la raó (sovint reduïda a racionalitat instrumental). Sempre seria possible mostrar fàcticament una sèrie de situacions en què servir-se del pur càlcul racional, o ser moralment imparcial, ha resultat nociu ja no només per a la felicitat, sinó per a la vida, i a partir d'aquest fet argumentar que hi ha 'raons' (empíriques) que la raó no coneix i que es regeixen per l'emoció, el sentiment, etc. Per a respondre aquesta objecció en pro de la superioritat fàctica de l'irracional sobre el racional convindria fer un excursus sobre la

insignificància dels arguments filosòfics basats en descripcions de fets, que esbossaré breument.

Hi ha un cert consens a anomenar 'ideologia' la teoria que, per comptes de fonamentar-se en un concepte o en una idea es deriva d'un fet empíric. Des de Russell, i en certa manera des de Popper, se sap que cap teoria no es pot fonamentar en 'fets' perquè en hipòtesi sempre seria possible trobar un nou fet desconegut fins ara que la deixi sense base –que, per dir-ho en el vocabulari de Popper, la 'falsi'. Que la racionalitat extrema pot produir irracionalitat és una profecia que des del "Somni de la raó" de Goya al surrealisme s'ha complert en força casos. Però no deixa de ser un raonament inductiu. A no ser que es vulgui caure en una grollera fal·làcia naturalista, els mals usos de la racionalitat no neguen l'existència ni el valor de la racionalitat com a criteri. Un fet pot ser negat per un altre fet, però una idea només pot ser negada per una altra idea –i com hem vist les idees irracionals no existeixen i si existissin no les podríem comprendre.

Quan es fa referència a la suposada irracionalitat d'uns o altres fets, seria convenient explicar des de quins «jocs de llenguatge» es valoren aquests fets. I així, de pas, potser es veuria que allò que es considera una "irracionalitat" només ho és en un context determinat. Per comptes de proferir jeremiades per la suposada plaga de perversos irracionismes que ens envaeixen, seria més interessant reflexionar sobre si les regles que fem servir són prou adients per a assolir els principis de raó pràctica que proclamem. D'altra banda en una concepció *fuzzy* dels usos del llenguatge, el fet que la racionalitat no sigui "tota la racionalitat" o que la llibertat no sigui "tota la llibertat" no nega l'existència real de raó i llibertat. Més aviat, al contrari, constitueix la condició que la fa possible. Cosa que, per cert, ja sabia Kant quan argumentava que el joc de llenguatge de la llibertat s'havia de fer compatible amb el de la llei i el de la raó amb el de la felicitat.

Conclusió

Traduït a vocabulari kantianà, el debat sobre Racional/Irracional podria acostar-se a la contradicció que se'ns mostra a l'Arquitectònica de la *Crítica de la raó pura* entre "concepte escolar" [*Schulbegriff*] i "concepte mundanal o còsmic" [*Weltbegriff*] de la filosofia. En el primer cas el filòsof seria un artista de la raó que busca elaborar un sistema comprensiu i lògic, mentre que en el segon el filòsof vindria a ser el legislador

de la Raó humana. Quan algú pretén dissertar sobre Racionalitat/Irracionalitat, i sobretot quan algú es pretén presentar com a jutge de la polèmica, se situa en el segon nivell, però com va assenyalar Kant, i no ha deixat d'observar Lyotard,⁶ aquest filòsof-legislador no existeix com a individu concret i només constitueix un 'prototipus': la racionalitat i la irracionalitat no són propietat personal ni atribut de ningú i sortosament estan molt ben repartides en qualsevol acció humana.

Una breu passejada per l'anàlisi filosòfica bastarà per a descobrir la irracionalitat de moltes suposades 'raons' que es creuen úniques i fins i tot sublimes simplement perquè provenen d'antic. Evitar una concepció substancialista o historicista de la falsa contradicció Racionalitat/Irracionalitat i substituir-la per una comprensió lingüística, copsant el que hi ha de 'procés' en els conceptes, seria una bona forma de acostar-nos avui a l'ideal de tolerància i de cosmopolitisme que és la millor herència de les Llums. A cada moment de la història li pertoca repensar els usos d'alguns grans mots (com 'justícia', 'llibertat' o 'bé') que cada generació omple d'un significat propi, sovint a partir d'un context històric que de vegades potser no resulta gens 'amable', però és el que ens ha tocat jugar. O sirgar.

Publicat al llibre col·lectiu, coordinat per Ramon ALCOBERRO: 'HISTÒRIES DE LA FILOSOFIA'. Ed. La Busca, Barcelona, 2007, p. 147-161.

⁶ J-F. LYOTARD, *Op.cit.* pp.21-24.